

ELŐSZÓ

A kötet sajtó alá rendezésekor hosszabb időn át foglalkoztatta a szerkesztőt a nemzetiségtörténeti belső korszakhatár kérdése. Nem véletlen, hogy erről s nem a szorosán vett magyar történeti periodizációról szólnak. Az előző kötetekhez hasonlóan ugyanis ez a kötet is csak lehetőségig igazodik a bevett időrendhez, ugyanakkor érzékeltetni kívánja a magyarországi nemzetiségi kérdés körében végbement korszakos jellegű változásokat. Ezért zártuk a munka első kötetét 1892-vel, a román Memorandummal, a második kötetet a századfordulóval, a harmadikat a Széll-kormány bukásával, a negyediket a nemzetiségi képviselők 1906. évi felirati javaslatával. Ebből a megfontolásból kiindulva határoztunk úgy, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés alakulásában újabb korszakos fordulópontot jelentő második, a „háborús” Tisza-kormány megalakulásáig tárgyaljuk a jelen kötet anyagát, míg az Iratok VI., tervezett záró kötetében innen az októberi forradalom napjáig, tehát a dualizmus megszűnéséig terjedő időszak anyagát mutatjuk be.

Mielőtt az egyes nemzetiségi mozgalmak rövid jellemzésére térnénk, szükségesnek tartjuk, hogy választ adjunk e kötet lapjain – megítélésünk szerint – egyébként részletesen kifejtett főkérdésekre, melyek a kötet olvasóit, az egykorú magyarországi nemzetiségi kérdések tanulmányozóit nyilvánvalóan érdeklik.

Ilyen, az egész korabeli nemzetiségi mozgalmat is érintő kérdésnek tekintjük annak közelebbi magyarázatát, miért is tárgyaljuk együtt a deklarált programokat, célkitűzéseket tekintve egymással ellentétes függetlenségi koalíció és a „munkapárti” K h u e n , majd L u k á c s kormány időszakát. Magyarázatot kíván ezen kívül az is, mit jelentett a magyarországi nemzetiségi mozgalom egészét tekintve ez a több mint hét évre terjedő időszak, amelynek éveiben lezajlott a hazai nemzetiségi politika belső integrációja, és befejeződött az elszakadást kiváltó politikai-történeti folyamat előkészítése. Rövid,

a közölt iratokban részletesebben dokumentált magyarázatot kívánunk adni az itthoni nemzetiségi mozgalmakat ekkor már fokozódó figyelemmel kísérő, kommentáló, részben irányító, az elszakadási törekvéseket szervező és erősítő külföldi politikai-publicisztikai visszhangról, mely – a fejlemények tanúsága szerint – döntően belejátszott az 1918 előtti, a történeti Magyarország összeomlásába.

Vizsgálatunk a felsorolt kérdéseket tekintve, nem egy ponton járt az eddigi kutatás által kevésbé vagy egyáltalán nem ismert észlelésekkel, kivált a külföldi, most már általában magyarellenes propaganda egyes összefüggéseit (Björnson és Csernova, Seton–Watson és Hodža, Eisenmann és a Sorbonne magyar tanszéke körüli vita stb.) illetően. De nem kevésbé újszerű annak az egyébként ismert ténynek a dokumentálása, milyen jelentős mértékben vesz részt a külföld magyarellenes korabeli propaganda-hadjáratát végső fokon megszervező c s e h n e m z e t i f ü g g e t l e n s é g i m o z g a l o m , valamint az ennek mindinkább függvényeként szereplő c s e h s z o c i á l d e m o k r á c i a a most már nemcsak egyes kormányokat és uralkodó osztályokat, hanem az egész magyar társadalmat, a magyar nép egészét érintő és sújtó ellenséges politikai propaganda szálai egybekapcsolásában.

Feladatunknak éreztük továbbá, hogy figyelmeztessünk és emlékeztessünk azokra a mozzanatokra és jelenségekre, amelyek a kiélesedő nemzetiségi viszály szakaszán is a pozitív együttműködést célozták az akkori ország különböző ajkú népei között. Egyidejűleg súlyt helyeztünk arra is, hogy megmutassuk: ugyanakkor, amikor a környező és a távolabbi külföldön, tehát a nagyvilágban a tényleges hibák, de döntő mértékben az eltúlzott és hamis híresztelések következtében szertefoszlott negyvennyolcas nimbuszunk, idehaza – a magyar és a nemzetiségi pénzintézetek békés, liberális gazdasági együttműködése folyományaként éppen ezekben az években ölt példátlan arányokat az erdélyi magyar földbirtok romlásának, elveszésének drámája. Ez valóban nem következhetett volna be, ha Magyarország a nemzeti-

ségek ellen rendezett „véres tömegmészárlások földje” lett volna, amint azt Soukup cseh szociáldemokrata képviselő és az osztrák delegáció tagja egyik birodalmi gyűlési beszédében, a bécsi képviselőházban a kétoldali klerikális izgatásból és a kétségtelen törvényhatósági önkény következtében megtörtént csernovai sortűzről tartott felszólalásában mondotta. Magyarország tehát ezekben, a koalíció felirati vitájától a második Tisza-kormány megalakulásáig terjedő években valóban „a külföld érdeklődésének tárgya lett”. Ez az érdeklődés azonban túlnyomórészt barátságatlan, sőt ellenséges volt, s nem ellen-súlyozta a való tényeket feltáró ellenakció, mert ilyen az uralkodó osztályoknak és az érdekelt kormányoknak egyáltalán nem állott érdekében.

Mindez nem módosítja azt a korábban kifejtett és ez alkalommal is hangsúlyozott véleményünket, hogy mind a koalíció, mind az első munkapárti kormányok (Khuen, Lukács) nemzetiségi politikája alapvetően téves, elnyomó tendenciájú, tehát elítélendő, közjogi fikciókban megrekedt, tehát korszerűtlen volt, s magában hordozta a közeli és feltartóztatathatlan összeomlás bomlasztó csíráit.

Végül szükségesnek tartottuk, hogy a hazai nem magyar polgári pártok mozgalmával párhuzamosan végigkísérjük az időszak hazai nemzetiségi munkás- és agrármozgalma alakulását. Feladatunknak tartottuk, hogy bemutassuk az egykorú magyarországi más ajkú munkásszervezetek, tagozatok fontosabb megnyilatkozásait; ismertessük programjaikat, megvilágítsuk a mozgalmak pozitív és negatív jegyeit. A beható tárgyalásmódba tartozik a hivatalos szociáldemokrata nemzetiségi politika vizsgálata is. Nem hallgathatjuk el bírálatunkat a nemzetiségi probléma megítélésében a koalíciós és a munkapárti kormányok szervezési módszereit követő, olykor szinte másoló központosító-asszimiláló szociáldemokrata vezetőségi politikáról, mely a szervezeti szabályzattal való sorozatos visszaélések során fokozódó nemzetiségi válságot idézett elő a nem magyar ajkú szervezett munkások körében. Amivel jelentékenyen megkönnyítette a cseh nemzeti függetlenségi mozgalom faltörő kosaként jelentkező cseh szociáldemokrácia akcióit.

Az így felvetett kérdések sorrendjében először arra a kérdésre válaszolunk, nem jelent-e tárgyi-szerkezeti ellentmondást, hogy a célkitűzéseikben látszólag ellentétes, kormányzati programjukat tekintve egymást kizáró koalíciós és munkapárti kormányokat együtt tárgyaljuk. Megítélésünk szerint helyesen járunk el, amikor nem a kisebb elválasztó, hanem a lényeges, a döntő nemzetiségpolitikai egyezéseket felismerve a két szakasz együttes tárgyalására vállalkozunk – elhatárolva attól a magyar nemzetiségi politikában jelentős különbséget mutató, Tisza István nevéhez fűződő újabb nemzetiségpolitikai tárgyalásokat és azok fejleményeit.

Mindkét időszak vonatkozásában gondosan ügyeltünk arra, hogy a kormányzati politikával kapcsolatos vagy éppen az ellenzéken jelentkező pozitív kapcsolatokról számot adjunk. Ezért mutatjuk be a koalíciós függetlenségi K o v á c s Ernő cseh és szerb akciójával kapcsolatos szereplését és bírálatát a koalíció őszintétlen szerepéről az 1906. évi orsovai Rákóczi-gyászünnepség alkalmával (11. sz. irat). Ezért tartottuk (szükségesnek feleleveníteni az A n d r á s y-féle „soproni nyelvhasználat iránti rendelet” vitáját (40. sz. irat). Ezért közöljük – minden, az iratban részletezett problematikusága ellenére – a „Szerbiával való kereskedelempolitikai viszonyunk tárgyában” készült Kossuth Ferenc-féle 1909. évi emlékiratot (49. sz. irat). Mert éppen ezeknek a jelenségeknek a szélesebb környezet- és háttérvizsgálata bizonyítja, hogy a függetlenségi koalíció fennállásának közel öt esztendeje alatt egy alkalommal sem gondolt komolyan a nemzetiségi kérdések rendezésére, s a horvát-szerb koalícióval való kezdeti fraternizálást csak taktikából vállalta a maga vélt konszolidációjáig. Az 1906 áprilisától 1910 januárjáig hivatalban levő koalíciós Wekerle-kormány nemzetiségpolitikai működését tekintve üres jelszavakkal dobálózó, demagóg nemzetiségellenes kormányzat volt. Helyrehozhatatlan politikai hibák egész sorát követte el, s ezeket az ekkor már szervezett nemzetközi propaganda sorra a magyar nép rovására írta. Erre az időszakra esik az 1907. évi A p p o n y i - f é l e s o v i n i s z t a i s k o l a t ö r v é n y , a c s e r n o v a i s o r t ű z , a h o r v á t p r a g m a t i k a t ö r v é n y , hogy csak a legkirívóbb példáit említsük annak az elfogult kormányzati politikának, amely megsokszorozta ellenfeleink, nyílt és titkos ellenségeink számát itthon és a nagyvilágban. Elszánt és kérlelhetetlen vitapartnerünkké tette a saját közlése szerint eredetileg békés szándékkal hazánkba érkező S e t o n - W a t s o n t és annyi mást a kor neves külföldi írói és publicistái közül. Ezekben az években sodródott végleg a magyarellenes szervezkedésbe Ernest D e n i s , Eduard B e n e š későbbi párizsi „sajtófőnöke”, a világháborús párizsi „L a N a t i o n T c h é q u e ” főszerkesztője s az a Louis E i s e n m a n n , akit végül is a K o n t Ignác halálával (1912) a Sorbonne-on megüresedett magyar tanszék körüli szükségtelen és áltudományos vita fordít ellenünk.

Ha most ezt a koalíciós függetlenségi politikát, melyről oly megkapó nyíltsággal mond egykorú bírálatot M o c s á r y (Mindent elárultak. – A Nap 1907. dec. 21. sz.), egybevetjük a soron következő Khuen- és Lukács-kormány nemzetiségi politikájával, ezek e tekintetben sem maradtak el az elvtagadó függetlenségi és a koalíciós érdekszövetség többi részesének a magyar állam létét, alapjaiban

megrendítő eljárása mögött. Legyen szabad néhány példával igazolnunk véleményünket. Khuen kezdeti, a horvát kérdésben tanúsított „türelmi” politikájáról ma már tudjuk, hogy pusztán taktikai erőgyűjtés volt egy helyre nem állítható unionista politika felélesztésére. Tomašič bán erőszakos „restauráló” kísérlete azonban a dualizmus korabeli időszak legélesebb társországi válságára vezet. Bukásával beáll a horvát *ex lex*, amit Lukács idején a Cuvaj-féle királyi biztosság nyílt önkényuralommá torzít. De Khuent és Lukácsot nemcsak a magyar – horvát viszony ilyen mérvű megromlása, a hajdúdorogi püspökség tervének bejelentésével se terv fokozatos végrehajtásával járó egyházpolitikai válság is terheli és nem kevésbé az 1911. évi minimális kívánságokat tartalmazó szlovák kulturális emlékirat akciójának elsikkasztása, berekesztése. Lukács egyébként abban a tekintetben is dicstelen folytatója a hazai szerb radikálisok ellen irányzott erőszakos „kulturpolitikának”, hogy immár az ő kormányelnöksége idejére esik a hazai gör. kel. szerb nemzeti-egyházi önkormányzat felfüggesztéséről szóló 1912. júli. 11-i rendelet kiadása (114. sz. irat).

A fentiek ismeretében nem éreztük indokoltnak a tárgyalt időszak nemzetiségpolitikai iratanyaga „koalíciós” és „munkapárti” részre bontását, mert az elmélyülő nemzetiségi válság sokkal inkább összekapcsolja ezeket a kormányokat, mint elválasztja azokat a függetlenségi koalíció részéről döntő fontosságú választójogi kérdésben amúgy is feladott programbeli eltérés. A koalíció választójogi mesterkedéseiből (Andrássy-féle többes választójogi terv stb.), akárcsak a munkapárti többséggel megszavaztatott Lukács – Tisza-féle törvényjavaslatból, a későbbi 1913: XIV. törvényekből nyilvánvaló, hogy az uralkodó osztályok csakis olyan választási törvényt hajlandók megszavazni, amely eddigi, minden jogalapot nélkülöző kivételes uralmi helyzetüket biztosítja. Tekintet nélkül arra, hogy ez a demokratikus választójog elleni manőversorozat most már létében fenyegeti az országot és a magyar népet. Bizonyos, hogy ezzel az állam- és népellenes uralmi házárdjátékkal szemben az első munkapárti kormányok idején fennállott a 48-as Justh-párt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az itteni Szerb Radikális Párt választójogi blokkja. Ez azonban 1913 tavaszán, az általános sztrájk lefújását követő hónapokban megrendült. Utolsó, említést érdemlő, kötetünkben szereplő megnyilatkozása, az 1913. június 2-i újvidéki közös népgyűlés, inkább zárómozzanatként tekinthető.

Ami most már a két szakasz nemzetiségi politikáját illeti, a teljes széthúzásra vezető koalíciós évek után, a tízes évek elején, a felsorolt és tovább szélesedő problémák és a korábbihoz viszonyítva sokkal kedvezőtlenebb országgyűlési helyzet ellenére – az 1906. évi nemzetiségi feliratot még 23 nemzetiségi képviselő írta alá; az 1910. évi választások után a nemzetiségi mandátumok száma 8-ra csökkent – több lehetőség mutatkozott valamiféle nemzetiségpolitikai „modus vivendi” megteremtésére, mint előbb. Már Khuen s még inkább a kierőszakolt házelnöki székből a tényleges hatalmat gyakorló Tisza felismerte, hogy a koalíció abszurd nemzetiségi politikája következtében a kérdés megítélésében az országon belül és azon kívül egyaránt döntő változás megy végbe. A hazai nemzetiségi politikában ugyanis – a folyamatot igaz, csak egyes jelenségeiben érzékelték – ekkor ment végbe a teljes elzárkózás, az elszakadást előkészítő erők átcsoportosulása. Amit a három vezető nemzetiségi mozgalmon, a román, a szerb–horvát és a szlovák mozgalmon belül külön-külön is tapasztalhatunk. Ezzel a belső nemzetiségpolitikai integrációval egyidőben az országhatárokon belül és az európai politikai publicisztika fontos őrhelyein: Párizsban, Londonban, Genfben, Münchenben és másutt szorosabbra fűződnek azok a szálak, amelyek a koalíciós évek helyrehozhatatlan hibáiból táplálkozva ekkor már valóságos magyarellenes propaganda-hadjárat táplálékul szolgál. Ezekben az években, 1906 és 1913 között, az európai politikai irodalom és publicisztika neves tényezői sorakoznak fel most már nemcsak az egyes kormányok vagy a dualizmus kormányzati rendszere, hanem – a féktelen és eltúlzott ellenséges hírverés következtében – az egész ország és az egész magyar nép ellen. Seton-Watson például a többi közt ütőkártyául használja fel az 1909. évi zágrábi pört és fejleményeit, holott nyilvánvaló, hogy ez a provokációs pör egyedül és kizárólag az osztrák külügyi és hadügyi kormányzat terméke, amellyel magyar részről nem értettek egyet, s amelyért felelősséget nem vállaltak. Ez a magyarellenes nemzetiségpolitikai propaganda-szervezet mégis ekkor – a koalíció szakaszán és a munkapárti rezsim elején – kovácsolódott össze a csernovai ügy és a zágrábi pör elleni birodalmi gyűlési cseh tiltakozásokban és általában a cseh nemzeti függetlenségi mozgalom és az ehhez csatlakozó cseh szociáldemokrácia irányítása mellett. Masaryk a zágrábi pörben, Beneš későbbi emlékirata (Nemzetek forradalma) tanúsága szerint már működése kezdeti szakaszán sem tesz különbséget a monarchia két része, „két vezető népe” között. Ezt a cseh nemzeti függetlenségi mozgalmat egyébként is a „csehszlovák egység” elméletének sajátos elképzelése hatja át. Beneš még 1916-ban, híres párizsi antagonistá emlékirata, a „Détruisez l’Autriche-Hongrie” első mondatának tanúsága szerint is a cseh nép részének

mondja a szlovákokat, s annak külön történeti egyéniségét tagadja. Frantisek S o u k u p cseh birodalmi gyűlési szociáldemokrata képviselő a csernovai sortűzről mondott, kötetünkben közölt osztrák képviselőházi filippikájában az ellentmondó s nem kis mértékben tárgyi alapot nélkülöző gyűlölködő kitételek sorát zúdítja a történekeért semmiben sem felelős magyar nép egészére. S ez tovább hullámzik az egész nemzetiségi munkásmozgalomban, az egész nemzetiségi mozgalomban, és tovább él – további torzításokkal és áttételekkel – a világháború előtti és a világháborús évek külföldi propaganda-irodalmában.

S történt mindez azokban az években, amikor a nemzetiségi pénzügyi fejlődés a világháborúig terjedő szakaszon szüntelen felfelé ívelő tendenciát mutat. Amikor Erdélyben és az erdélyrészi területeken a koalíció idején és Khuen második kormánya (1910–12) időszakában – mint ezt a korabeli felmérések is bizonyítják (120. sz. irat) – a román pénzügyi intézetek a fővárosi „magyar” nagybankok közreműködésével végrehajtják nagyszabású gazdasági hadműveletüket a korszerűtlenül gazdálkodó és eladósodott erdélyi és egykori partiumi magyar közép- és kisbirtok ellen. Aminek következtében végbe megy e birtokállomány túlnyomó részének nemzetiségi kézre kerülése, felvásárlása. Vajon megtörténhetett volna ez abban az esetben, ha M a s a r y k nak és B e n e š nek, D e n i s nek, L e g e r nek, S e t o n - W a t s o n nak és a többieknek egyértelműleg igaza van a magyarság egészére kiterjesztett „nemzetiségi elnyomás” fikciójának feltételezésében?

Félreértés ne essék: a nemzetközi nemzetiségi propaganda elfogultsága és felelőtlensége megállapításából korántsem következik a század eleji dualizmus-korabeli magyar kormányok felelősségének csökkentése vagy éppen felmentése. Kétségtelen és az egykorú hiteles adatok világánál cáfolhatatlan történeti tény ugyanis ezzel szemben az, hogy a tárgyalt időszak éveiben az egymást felváltó koalíciók, majd munkapárti kormányoknak a több mint fele részben nem magyar népességű ország akkori viszonyai között hangoztatott, a „magyar nemzeti állam” rögeszméjére alapozott, súlyosan hibás, a magyar nép egész jövőjére kockáztató türelmetlen politikája és számos jogtalan, jogosulatlan intézkedése és eljárása állandósuló nemzetiségi válságot idézett elő. Ennek történeti felelőssége egyaránt terheli őket, s ha lehet, ezen belül is nagyobb súllyal a koalíció hivatalos nemzetiségi politikáját.

Ugyanakkor azonban, az I r a t o k záró kötetében, a dokumentumokban és azok jegyzetanyagában részletesen kifejtett tények és indokok igazolják, hogy a magyar nép ekkori legjobbjai, a Magyar jakobinus dalát író, O. Gogával levelező A d y Endre, a közéletből száműzött, de a függetlenségi elvtagadókkal s a nemzetközi propaganda által félrevezetett B j ö r n s o n nal szemben egyaránt a magyar nép igazát védelmező M o c s á r y Lajos, a horvát nyelvi obstrukció idején a horvát nyelvű felszólalások esetében a kétnyelvű naplóvezetést elrendelő (ekkor házelnök), majd ellenzéki korában a magyar–szerb választójogi blokkot megszervező J u s t h Gyula, a cseh–magyar és szerb–magyar politikai kapcsolatok közelítésén fáradozó K o v á c s Ernő, a nemzetiségi kérdésben különösen haladónak bizonyult munkapárti U g r o n Zoltán és 48-as Kossuth-párti D é s y Zoltán s nem utolsósorban J á s z i Oszkár és a H u s z a d i k S z á z a d haladó demokrata közírói gárdája s annyian még a korszak azóta méltatlanul elfeledett szereplői közül igen sokan tettek annak érdekében, hogy ezt a rövidesen végzetessé váló válságot feloldják. Hiszen a felsoroltak mindegyike – pártállásra való tekintet nélkül – abban mindenestre megegyezett, hogy az ország nem magyar ajkú lakosságával való politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatot a teljes nemzetiségi egyenjogúság, a kölcsönös nemzeti és emberi megbecsülés alapjára kell helyezni.

Bizonyos, hogy ezek a nemzetiségi megbékélés nagy művén fáradozó magyar írók, politikusok, tudósok és publicisták, akiknek a hivatalos kormánypolitikával gyakran igen éles harcot vívó kiállásaival, eredményeivel sokat foglalkozik e gyűjtemény, nem mindig éltek az alkalmas eszközökkel; gyakorlati hibáik, szemléleti fogyatékoságaik következtében maguk sem ismerték fel mindenkor a legjobb megoldást. Így a magyar radikálisok nemzetiségi politikáját 1912-ben megjelent főművével meghatározó J á s z i Oszkár például kétségtelen érdemei mellett doktriner szűklátókörűségével és a nemzetiségek tényleges tényezői megismerése terén tanúsított eredménytelenségével s nem kevésbé a vezető nemzetiségi irányzatokkal kapcsolatos tájékozatlanságával negatív hatást is gyakorolt. Ennek következménye, hogy a H u s z a d i k S z á z a d hasábjain nem egy olyan cseh és hazai nemzetiségi politikusnak is adott publicitást, akik ekkor már az elszakadás álláspontján voltak. Sajnos nyilvánvaló, hogy még Jászi és körében s még kevésbé az ország egyéb szellemi és publicisztikai fórumán sem ismerték fel azt a körülményt, hogy a vezető nemzetiségi politikusok, de legalábbis azok nagyobb fele és a nemzetiségi kérdéseinkről a külföldet célzatosan tájékoztató nemzetközi sajtópropaganda ekkor már szoros kapcsolatban állott. Amint azt egyébként a kötetünkben közölt H o d ž a Milánhoz intézett S e t o n - W a t s o n -levél tartalma is elárulja. Ahhoz pedig, hogy ez bekövetkezhetett, nyilvánvalóan és jelentékenyen hozzájárult a trónörökös katonai irodájának F e r e n c F e r d i n á n d szlovák és román nemzetiségi kapcsolatairól tanúskodó tevékenysége (34. és 83. sz. irat). A közelebbi vizsgálat során egyébként az is

nyilvánvaló lett, hogy a magyar reformpolitikusok tábora sokkal határozottabban és eredményesebben vehette volna fel a nemzetiségi kérdés terén reá háruló küzdelmet, ha megfelelő támogatásban részesül a korabeli magyar és az egykorú nemzetiségi szociáldemokrata mozgalom részéről. Ha az egykorú magyar pártvezetés korszerű nemzetiségi politikát folytat, s ha az egyes nemzetiségi tagozatok, szervezetek nem zárkoznak el fokozatosan a magyar munkásmozgalomtól. Külön figyelmet érdemel az egész időszakon át H o d ž a Milán, a koalíciós és munkáspárti évek legjelentősebb nemzetiségi politikusa fokozódó elszakadási tevékenysége. Hodža antagonista szervező és bomlasztó akciói időnként, így az 1907–1911. években, a trónörökös katonai irodájával fennálló kapcsolatában (l. bőv. 34. sz. irat, mell.), magukon viselik mind a nemzetiségi mozgalom fővonala, mind pedig saját pártja, s általában az egész szlovák nemzetiségi mozgalom célkitűzéseivel szemben is az elvtagadás kritériumát.

Az e g y e s nemzetiségi mozgalmakról szólva elmondhatjuk, hogy az egész időszakon át állandóan előtérben állott a h o r v á t kérdés, a horvát-szlavonországi nemzetiségi mozgalmak ügye. Erről a nemzeti önállósulási mozgalommá növvő korábbi nemzetiségi mozgalomról már az Iratok IV. kötete bevezetésében azt írtuk, hogy a magyar közvélemény voltaképp csak a századelő éveiben ébred a horvát kérdés igazi jelentőségére. Valójában csak ekkor, a koalíció időszakában ismeri fel, hogy a magyar országgyűlésre delegált 40 horvát kormánytámogató képviselő mennyire nem fejezi ki a társországi tényleges politikai erőviszonyokat, s még ebben az összetételben sem felel meg a hozzájuk fűzött magyar kormánypárti várakozásnak. A koalíciós években valóban minden közérthető és nyilvánvaló lett. Bebizonyosodott egyfelől, hogy „68-asalapon” azaz az 1868:XXX. tc., tehát a magyar–horvát kiegyezés alapján politizálni s még az ebben biztosított feltételeket sem teljesíteni – egyet jelent most már nem csak a közjogi, de az államközi válság felidézésével. A h o r v á t v a s ú t i p r a g m a t i k a t ö r v é n y j a v a s l a t (későbbi 1907: XLIX. tc.) a horvát–szerb koalícióval való látszólagos fegyverbarátság hónapjai után olyan szenvedélyes szakítást idéz elő, hogy az o r s z á g g y ű l é s i n y e l v i o b s t r u k c i ó idején fel sem merül, hogy ezt az obstrukciót tulajdonképpen kormánytámogató programú képviselők vezetik a horvát–szerb koalícióval kötött egyezséget felmondó kormány ellen. Csak évek múltán derül ki, hogy a horvátországi unionista töredék, P e j a c s e v i c h akkori bán és köre voltaképp mindent elkövetett, hogy a horvát pragmatika javaslat ismert szövegében ne kerüljön tárgyalásra. A túlzók koalíciós hangadója, S z t e r é n y i államtitkár azonban a bán megkerülésével valósággal becsempészte az országgyűlésre a végzetes törvényjavaslatot, amelynek vitája döntő lendületet adott a horvátországi elszakadási mozgalomnak. A tanulság másik fele az, hogy a régi értelemben vett unionista politikát nem lehet többé folytatni Horvátországban. Már csak azért sem, mert az 1868. évi horvát kiegyezés alapján álló horvát „unionista párt” mint politikai tényező nem létezett többé, amint az Khuen második kormánya alatt csakhamar kiderült, a „Tomašić-ügy”-ből keletkezett 1911–12. évi h o r v á t e x l e x idején. A „kormánytámogató” képviselők palotaforradalma mindezt megelőzte 1907-ben. Ennek következménye, hogy a zágrábi pör idejére a magyar közvélemény megelégszik azzal, hogy elhatárolja magát az osztrák uralkodó körök által indított provokációs pörtől, ahelyett, hogy a legélesebb szembenállással keresné a vasúti pragmatika vitában elkövetett hibák orvoslását. Így azonban az előállott helyzet újból az elszakadók malmára hajtja a vizet. Az 1909 október ötödiki zágrábi verdikt olyan helyzetet talál Horvátországban, melyről elmondható, hogy az elszakadás minden kritériumával rendelkezett, csak éppen az elszakadás gyakorlati lehetőségének feltétele hiányzott, nem állott még rendelkezésre. – A munkapárti kormányok, K h u e n és L u k á c s kormánya valóban egy teljesen elrontott horvát – magyar államközi és politikai viszonyt vesz át örökségül a koalíciótól. Ebből a helyzetből Khuen – az egyedül ésszerű „nagy koalíció” (tehát a horvát–szerb koalíción is túlmenő egyezés) helyett a húszéves horvát rezsimje során alkalmazott „rég recept”-tel, az unionista párt felújításával kísérletezik Tomašić báni beiktatásakor. Khuen elfelejti, hogy unionista párt híján nincs kormányképes mozgalom. Elfelejti azt is, hogy az a horvátországi szerbség, melynek egy része az ő bánága idején ha nem is támogatta, de bankpolitikai és közigazgatási és a cirillbetűs írásbeliség terén nyújtott kedvezmények ellenében fenntartásokkal bár, de tudomásul veszi a báni rendszert, hét évvel Khuen bukása után hallgatólagos vagy nyílt ellenzékben, többségében az önálló, a horvát–szerb koalíció balszárnya, az elszakadók oldalán áll. A T o m a š i ć - k í s é r l e t kudarcá máshova – mint az ex lex-hez s ezen túl a Cuvaj-féle királyi biztosság kinevezéséhez, a magyar kormányzat dualizmus-korabeli horvát politikája mélypontjához – nem vezethetett. Kétségtelen, hogy ebből a zsákutcából átmenetileg Tisza menti ki az uralkodó osztályok kiegyezési rendszerét. Tisza István kormányalakítása után, 1913 nyarán, nyomban megkezdte mindannak rendezését, amit – az ő első kormányát (1903–05) és helyi funkcionáriusait is beleértve – a századeleji kormányok Horvátországban elrontottak. Törekvéseinek eredménye, a horvát–szerb koalícióval kötött 1913 végi paktum azonban csak átmeneti, taktikai egyezmény volt mindkét részről. A T i s z a - f é l e h o r v á t p a k t u m ugyan módot adott Tiszának az általa főkérdésnek ítélt román nemzetiségi tárgyalások döntő szakaszának

elindítására. Ugyanakkor azonban az elszakadás útját járó horvát–szerb koalíciónak is arra, hogy szeparatista politikáját a kormánnyal kötött egyezmény védelme alatt kiterjeszthesse.

A magyarországi s z e r b nemzetiségi politika már a koalíció éveiben háttérbe szorult. Funkciója egy részét a horvátországi szerb önálló párt sajátította ki, és fejlesztette tovább. A hazai két történeti párt közül a P o l i t -vezette l i b e r á l i s o k nem heverték ki az 1906. évi kongresszusi választási vereséget, s az egész időszakon át töredékpárt szerepre kényszerültek. A szerb r a d i k á l i s o k , a Tomić vezetésével működő S z e r b N e m z e t i R a d i k á l i s P á r t tagjai a függetlenségi koalíció éveiben még fenntartják a nemzeti-egyházi kongresszuson belüli és kívüli vezető szerepüket. A horvát–szerb koalícióval való szüntelen polémia és az egyházi önkormányzaton belül folytatott felelőtlen gazdálkodás viszont aláássa helyzetüket. Khuennak, majd Lukácsnak könnyű dolga akad, amikor az egyházi önkormányzat megszüntetésével egyszerre fosztják meg gazdasági és politikai háttérétől a pártot. Ezzel a politikai tekintélyében meggyengült, de még mindig számottevő, alapján demokratikus célkitűzésű párttal lép – a szociáldemokratákkal egyetértésben – választójogi szövetségre a 48-as Justh-párt. Ez az e l l e n z é k i v á l a s z t ó j o g i b l o k k azonban csak röviddel éli túl az általános sztrájk lefújását. A kötetben ismertetett 1913. febr. 16-i, a három párt: a J u s t h - p á r t , a s z o c i á l d e m o k r a t á k és a S z e r b N e m z e t i R a d i k á l i s P á r t által Újvidéken rendezett közös választójogi népgyűlés ennek a kapcsolatnak nem a kezdetét, hanem, a záróakkordját jelenti. A függetlenségi–szerb radikális kapcsolat ettől kezdve a világháborúig terjedő időben fokozatosan elszíntelenedik, elenyészik. A szarajevói merénylet után pedig a gyakorlatban nem merül fel többé.

A s z l o v á k nemzetiségi mozgalomban – az egész időszakon át – változatlan élességgel folyik a Szlovák Nemzeti Párt három frakciójának egymás közti és az időszak koalíciós, illetve munkapárti kormányai ellen vívott nyílt küzdelme. A konzervatív, a „centrum” szerepét betöltő „mártoniakkal” szemben – álláspontjukat híven tükrözi a M u d r o ň Pál és társai által szerkesztett 1911. évi kulturális emlékirat – a párt jobboldalán a H l i n k a – T o m a n e k – J u r i g a -féle klerikális frakció, baloldalán az agrár-demokrata programot valló H o d ž a Milán és hetilapjának köre (S l o v e n s k ý T ý ž d e n n i k), illetve az akkori fővárosi szlovák nemzetiségi napisajtó, a S l o v e n s k ý D e n n i k nyíltan cseh-szlovák irányzatot követő csoportja helyezkedik el, Š r o b á r Lőrinc és Š t e f á n e k Antal vezetésével. Nyilvánvaló, hogy ezt a három szlovák irányzatot és mellettük a negyedikként a s z l o v á k s z o c i á l d e m o k r a t a s z e r v e z e t (tagozat) politikai szereplőit mélyreható szemléleti különbségek választják el, ami egymás közti küzdelmükben nyomon követhető. Az iratok V. kötetében közöljük Š r o b á r H l i n k a ellen intézett hírlapi nyílt levelét. A szlovák szociáldemokrata népgyűléseken ismételten elhangzik a „centrum” bírálata; a N á r o d n i e N o v i n y nem egyszer szakadársággal vádolja a magát a mártoni központtól egyre inkább elhatároló jobboldali frakciót. Ugyanakkor abban mindenestre egyetért a három irányzat, hogy a szlovák nemzetiségi mozgalom visszaszorítására törekvő kormányzati intézkedéseknek és akcióknak az egész időszak folyamán egységesen ellenáll. Túlzás lenne ezzel a kétségtelen érdekességgel és céltudatossággal nagyobb hangsúllyal szembeállítani az 1911. évi s z l o v á k k u l t u r á l i s e m l é k i r a t békülékeny szellemét, mely olyan időpontban íródott, amikor már Hodžát is – a hozzá intézett Seton-Watson-levél tanúsága szerint – az elszakadókhöz kell sorolnunk. Ez az emlékirat, melynek minimális feltételeit sem fogadja el K h u e n és kultuszminisztere, gr. Z i c h y János, csupán azt bizonyítja, ebben a viszonylatban még nem rekesztődött be végleg a meg egyezés lehetősége. Mert A d y Magyar jakobinus dalára H v i e z d o s l a v , a kor legnagyobb szlovák költője 1910-ben, a S l o v e n s k e P o h l ' a d y hasábjain üdvözlő ódával válaszol. Bármenyire leértékeli és „közhelyszerűnek” nyilvánítja mostanában ennek jelentőségét az újabb magyar kutatás, a rezonancia ténye nyilvánvaló, és nyilván túléli majd az ingatag értékeléseket. 1912 elején pedig H o d ž a budapesti hetilapja is tudósítást közöl H v i e z d o s l a v -nak a Kisfaludy Társaságba történt beválasztásáról (101/C. irat). – A szlovák nemzetiségi politika azonban ezekben az években az alapvető politikai kérdésekben már nem a kulturális közeledés, hanem a fokozatos elzárkózás útját járta. S ebben a cseh nemzeti függetlenségi mozgalom befolyása alá került polgári politikusokon (Šrobár, Hodža, Štefánek stb.) kívül a cseh szociáldemokrácia által befolyásolt s z l o v á k s z o c i á l d e m o k r a t a funkcionáriusok (Emanuel Lehocký és mások) is szerepet játszottak.

A Román Nemzeti Párt az „országgyűlési nemzetiségi párt” kezdeményezőjeként mindvégig egyértelmű, intranszigenz ellenzéki álláspontra helyezkedik. A r o m á n nemzetiségi mozgalom vezető szerve, a p á r t k ö z p o n t i k o m i t é j a akkor is félreérthetetlenül fenntartja ezt a harcias ellenzékiiséget, amikor 1913 végén rövid időre úgy látszott, hogy az évek óta húzódozó T i s z a - f é l e p a k t u m t á r g y a l á s o k valamiféle eredményre mégiscsak vezetnek. Határozott különbséget észlelhetünk ugyanakkor a párt és a mozgalom koalíciós évek alatti és a munkapárti szakaszon tanúsított

magatartása között. Az előbbi években sehol nem tapasztaljuk – igaz, a Wekerle-kormány sem ad rá okot – a tárgyaló készséget. A munkapárti időszak viszont már kezdettől – mint a két Mihuféle program mutatja (72. és 77. sz. irat) – a mérsékeltbb irányzat és általában a tárgyalási szándék jelentkezésével jár. Ennek megindításakor nem lehet eléggé aláhúznunk, hogy éppen a tízes évek elején megy végbe – szintén sok hónapos, a szlovákéhoz hasonló, de annál sokkal inkább burkolt belső pozícióharc és valóban kiélezett tárgyalások után az 1912 márciusi ún. „aradi egyezmény”-ben (106. sz. irat) a párt belső integrálódása. Ezzel az egységes és megerősödött Román Nemzeti Párttal folytatja Tisza már 1912 tavaszán (l. 110/A. irat), majd bizonyíthatóan a következő év folyamán a most már a legszélesebb nyilvánosság előtt folyó közeledési tárgyalásait. Ebben a tárgyalási időszakban – melynek eseményei már az V. kötet kronológiáján túlra esnek – az egész magyarországi nemzetiségi mozgalom szempontjából igen nagy mértékben megnő a Román Nemzeti Párt, a román nemzetiségi mozgalom jelentősége. Amiből egyrészt az is következik, hogy ezzel arányosan csökken, sőt teljesen elhallgat a „mérsékelték” akciója, akiknek sorában ezekben az években a magyar nyelvű nemzetiségi röpiratát író Argus (Babeş Emil) és Mihu János személyén kívül a világháború küszöbén jelentkező Isac Emil is említést érdemel. Ezt a vékony és valóban tömegbázisra nem igen támaszkodó réteget a „paktumtárgyalások” teljesen visszaszorítják, elhallgattatják, aminthogy ezen a szakaszon megmutatkozik a Tisza által túlértékelt kormánypárti és kormánytámogató román politikusok és publicisták teljes politikai csődje. Rövidesen bebizonyosodik azonban az is, hogy hiába kínál Tisza minden eddigi kiegyezés-korabeli kormány elnöknel többet a román nemzetiségi mozgalom nevében tárgyaló komitétagoknak, az általa ajánlott, részben még az 1868. évi nemzetiségi törvény biztosítékait sem tartalmazó javaslatokkal ekkor már nem lehetett szilárd tárgyalási alapot teremteni. A „román paktumtárgyalások” utolsó szakaszán, 1913 decemberétől 1914 február 20-ig bezárólag így megdől a kormányzattal köthető ideiglenes egyezmény lehetősége. Az elmondottak nagy részéről azonban Tisza kormányra jutásáig inkább csak a pozitív irányban ható sugalmazások érezhetők. A román nemzeti párt és komitéja – ellenzéki nemzetiségi álláspontja fenntartásával – fokozódó érdeklődést tanúsít a Tiszával folytatandó paktumtárgyalások iránt.

Az erdélyi szász nemzetiségi mozgalom a koalíció időszakában is fenntartotta a volt Tisza-féle szabadelvű párt iránti rokonszenvét. Ebből következik, hogy ez a mozgalom annyiban volt nemzetiséginek mondható, amennyiben a koalíciós években kétségkívül igyekezett különállását fenntartani. Az 1910. évi munkapárti választási győzelem után ez az elválasztó jegy is feloldódott. Az erdélyi szász nemzetiségi képviselők egységesen csatlakoztak a kormánypárthoz. A munkapárti szakaszon csupán két jelentősebb különvéleményüket jegyezhetjük fel. A német nemzetiségi mozgalommal is kapcsolatot tartó Brandsc h Rudolf 1911. máj. 27-i felszólalását az ez évi közoktatásügyi költségvetés vitájában és Schuller Rezső beszédét 1913. márc. 7-én a Lukács–Tisza-féle választási törvényjavaslat tárgyalásakor (121/E. irat). Ilyen körülmények között az egész erdélyi szász mozgalomnak sem országos nemzetiségi programja, sem helyi akcióprogramja nem volt. A kétségkívül veszteglő és megtorpant mozgalmat, akárcsak az erdélyi szász közeletet a század elején Németországba emigrált Korodi Lutz példájára ezekben az években – mint az alldeutsch mozgalom hazai tevékenységéről szóló iratok is jelzik – Brandsc h Rudolf szebeni szász képviselő, az itteni evangélikus szász népiskola igazgatója igyekszik a német nemzetiségi mozgalommal összekapcsolni s ezen a révén feléleszteni. Kísérlete azonban nem járt említést érdemlő eredménnyel.

A magyarországi német nemzetiségi mozgalom nem a szász politika függvényeként, hanem ettől függetlenül kísérelte meg az újabb zászlóbontást. Ez a nemzetiségi mozgalom – sajátosan – a koalíciós időszakban indult újabb fejlődésnek. A hazai német mozgalom új pártalakulata, a Magyarországi Német Néppárt 1907. márc. 15-én teszi közzé programját (23/A. irat), melyet azután soron követ a Wekerle-kormány számos, nem is teljesen alaptalan támadása a mozgalom „alldeutsch” (a koalíciós sajtóorgánumok szerint: „pángermán”) kapcsolatai ügyében. Arról, hogy ilyen kapcsolatok – ha szórványosan és erőtlenül, de végre is ténylegesen – fennállottak, a kötetünkben előforduló 1911. évi Sopron megyei alispáni jelentésén kívül a Bécsben működő Vereinzur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn 1909. és 1910. évi egyleti és magyarországi vonatkozású mozgalmi tevékenységéről szóló beszámoló is tanúskodnak. Alátámasztja különben azt a kapcsolatot Steinacker Ödön volt magyarországi vezető német nemzetiségi politikus és publicista tevékenysége is az élesen magyarelles Mä rz müncheni politikai szemle hasábjain. Tisza kormányra jutásával, a magyar – német fegyverszövetség szorosabbra fűzésével ez a magyarországi német nemzetiségi mozgalom fokozatosan elhallgat. A munkapárti kormányzat idején újabb program felvetéséről nem esik többé szó.

Befejezésül megemlékezünk az egykorú magyarországi és tengerentúli ruszin, azaz kárpát-ukrán mozgalomról is. Ennek, akárcsak a hazai német nemzetiségi mozgalomnak – közvetlen ország-

gyűlési képviselte nem volt. Mégis a későbbi csehszlovák Kárpátalján (Podkarpatská Rus) nevezetes szerepet játszó *B e s z k i d Antal* eperjesi kerületi néppárti képviselőt joggal mondhatjuk és tekintethetjük „kárpátukrán” képviselőnek, állásfoglalásait, országgyűlési beszédeit az akkori, még kezdetleges helyi nemzetiségi mozgalom megnyilatkozásainak. A magyarországi ruszin (kárpátukrán) nemzetiségi mozgalom voltaképp nem is idehaza, hanem a tengerentúli, az egyesült államokbeli ruszin tömegek körében jelentkezik nagyobb hangsúllyal. Mint ezt az Egyesült Államok területére kinevezett *O r t i n s - k y S z o t é r* István „amerikai gör. kat. püspök” itteni működésével kapcsolatban előállott bonyodalomban tapasztalhatjuk. (L. 79. sz. irat.) Ennek a mozgalomnak elsődrendű jelentősége az 1914. évi máramarosszigeti ún. skizmapörrel kezdődik. Ezzel a görögkatolikus klérus által kirobbantott provokációs pörrel a következő kötetben foglalkozunk. Itt is megjegyezzük azonban, hogy ez a pör egyesíti az észak-amerikai ukrán szervezeteket, és megteremti a *T. G. M a s a r y k* 1918. évi amerikai körútján elsődrendű nemzetiségpolitikai szerepet játszó amerikai szlovák – kárpátukrán összefogást, mely a szeparatista erők itteni főbázisa lett. A hazai ruszin nemzetiségi mozgalom jelenségeiről egyébként keveset mondhatunk. Bizonyos, hogy mind a koalíció alatt, mind a *K h u e n -* és a *L u k á c s -*kormány idején, tehát az egész időszakon át szinte megszakítás nélkül folyt az északkeleti megyék görögkatolikus és görögkeleti papságának párharca a görögkeleti vallásra való tömeges áttérés, közkeletű nevén a *s k i z m a* (schizma) miatt.

Ö s s z e f o g l a l v a a vázolt kérdéseket elmondhatjuk, hogy az *I r a t o k V.* kötetében feltárt, s eddig a magyar történeti kutatásban jelentős részben ismeretlen, illetve kevésbé ismert forrásanyag bemutatásával célunk a rendkívül differenciált egykorú magyarországi nemzetiségi mozgalom részletes, oknyomozó bemutatása volt. Eseménytörténetileg, a fontosabb tárgykörök szerint tagoltan, az 1906. évi felirati nemzetiségi vitától a horvátországi királyi biztosság, tehát az *ex lex* állapot megszűnéséig, illetve az „uralkodó szuverén jogainak” az annektált tartományokra való kiterjesztéséről szóló törvényjavaslat benyújtásáig; érdemben *T i s z a* István kormányalakításáig tárgyaljuk az anyagot. A magyar nemzetiség-történetben belső korszakhatárnak minősítve ezzel a „háborús” *T i s z a*-kormány megalakulását és a dualizmus-korabeli magyar nemzetiségi kérdés záró szakaszának a második *T i s z a*-kormány létrejöttétől a dualizmus összeomlásáig terjedő szakaszt.

A koalíciós *W e k e r l e*-kormány, valamint a soron következő *K h u e n -* és *L u k á c s -*kormányok idejét felölelő kötetben az eddigi köteteket is bizonyos mértékig meghaladó, szélesebb körű levéltári iratfeltárással igyekeztünk megmutatni a hazai nemzetiségi kérdés egész társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális képét és hátterét, főkérdéseit és mozgó törekvéseit, programjait, országgyűlési és parlamenten kívüli választójogi, kivándorlásügyi, kapcsolattörténeti problémáit és összefüggéseit.

Az *I r a t o k V.* kötete az előző kötetek gyakorlatához hasonlóan, de ezekhez viszonyítva nem egy tekintetben, így az osztrák birodalmi gyűlés, a tengerentúli nemzetiségi mozgalmak és a közép-európai kérdésekkel foglalkozó nemzetközi nemzetiségpolitikai propagandairodalom anyagára részletesebben tekintő módon igyekezett megoldani feladatát. A források jellegét tekintve a magyar és a nemzetiségi sajtó, a bel- és a külföldi levéltári és egyéb kéziratok anyag, a képviselőházi és a delegációs naplók és irományok, a képviselőház jegyzőkönyvei s a kiterjedt bel- és külföldi egykorú szakirodalom, valamint a különböző irányzatok röpiratirodalma felhasználásával tárja fel az időszak magyarországi nemzetiség-története forrásanyagát.

Mint a bemutatásra kerülő forrásokból is kitűnik, az *I r a t o k V.* kötetében mindvégig figyelemmel kísértük a hazai nemzetiségi kérdések külföldi visszhangjára, fogadtatására vonatkozó jelenségeket, akárcsak a magyar és a nemzetiségi közéleti szereplők politikai és kulturális közeledési kapcsolatait.

*

Az *I r a t o k V.* és az ezzel párhuzamosan készülő, részben befejezés előtt álló *V I.* kötete munkálatai során a külföldi provenienciájú forrásanyagon kívül az *O r s z á g o s L e v é l t á r*, a *F ő v á r o s i L e v é l t á r*, az *E v a n g é l i k u s O r s z á g o s L e v é l t á r*, az *O r s z á g o s S z é c h é n y i K ö n y v t á r*, a *P á r t t ö r t é n e t i I n t é z e t K ö n y v t á r a*, a *M a g y a r T u d o m á n y o s A k a d é m i a* és *T ö r t é n e t t u d o m á n y i I n t é z e t é n e k K ö n y v t á r a* anyagát, valamint a *S z l o v á k T u d o m á n y o s A k a d é m i a* kutatói által rendelkezésemre bocsátott levéltári gyűjteményről készült mikrofilm anyagot (L. *B i a n c h i* jogtörténész nagyjértékű bécsi gyűjtése, Pozsony megyei *A l i s p á n i I r a t o k 1906–1913*) használtam nagyobb mértékben.

Ehhez a kötethez is komoly segítséget nyújtottak az *E ö t v ö s L o r á n d T u d o m á n y E g y e t e m* történeti tanszékein folyó kutatások. Éppúgy a tárgyalt időszakra hasznosítható, újabban megjelent nemzetiségi tárgyú és vonatkozású munkák, mint *I. T ó t h Z o l t á n*, *K o v á c s E n d r e*, *P e r é n y i J ó z s e f*, *A r a t ó E n d r e*, *G o n d a I m r e*, *K a t u s L á s z l ó*, *S z á s z Z o l t á n*, *H a n á k*

Péter, Csatári Dániel, Dolmányos István, Pölöskei Ferenc, Sárközi Zoltán, Polányi Károly munkái, valamint Sziklay László, Dobossy László, Sándor László, Erényi Tibor, S. Vincze Edit, Domokos Sámuel, Vujičić D. Sztoján, Szász Zoltán közlései, adatszolgáltatásai; Podhradszky György, Käfer István, Vujičić D. Sztoján, Domokos Sámuel, Szász Zoltán, Béli György műfordítói segítsége.

Külön is köszönetet kívánok mondani az Iratok V. kötete sokat fáradozó lektorainak: Arató Endrének, Perényi Józsefnek, Csatári Dánielnek, a jelen kötet munkáját is elősegítő és a korábbi kötetekben felsorolt külföldi intézményeknek és kutatóknak. Külön is kiemelem a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és az újvidéki Munkásmozgalmi Archivum szíves támogatását, időközben elhunyt barátom, František Bokcs történész értékes segítségét.

Köszönettel igazolom a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete vezetősége és dualizmus kori osztálya, a Tankönyvkiadó Vállalat igazgatója, irodalmi vezetője, tudományos és műszaki munkatársai, az Iratok kiadói felelős szerkesztője támogatását, valamint Fabó Irma, a kötet levéltári és textológiai munkatársa fáradhatatlan segítő munkáját. Fabó Irmának ezúton is köszönetet mondok a Hodža Milánhoz intézett Seton-Watson-levél több elsőrendű összefüggésének, köztük a levél időpontjának megállapításában nyújtott értékes segítségével.

Befejezésül köszönetemet fejezem ki Niederhauser Emilnek és Varga Istvánnak e kötet kutatási időszakában ismételten nyújtott bibliográfiai, Katus Lászlónak a horvát tárgyú és vonatkozású adalékok terén nyújtott szakirodalmi segítségével. Köszönet Solyom Jenő levéltárosnak az általa megtalált Seton-Watson-levél közlési engedélyéért, Zimonyi Emerikának, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár tudományos könyvtárosának az 1911. évi szlovák kulturális emlékirat felkutatása körül kifejtett segítségével.

Az Iratok V. kötete 134 iratszám keretében 440. iratot tartalmaz. A kötet iratközlési módszerében a munka I. és II. kötetében részletezett eljárást követem.

Budapest, 1969. júl. 15-én

K e m é n y G . G á b o r